

GONDOLAT ÖRÖKÖSÍTÉS

TAKÁTS JÓZSEF*

A politikai vallásról: 19. századi magyar példák**

On political religion: 19th century Hungarian examples

ABSTRACT: This paper examines, starting from the conceptual history paragraphs of Emilio Gentile's *Le religioni della politica*, whether the phenomenon of the sacralization of politics was really only discovered by political writers after 1920, or whether this process had already been described earlier, albeit without the help of the concept of 'political religion'. The writings of three 19th century Hungarian authors – József Eötvös, Zsigmond Kemény and János Erdélyi – show that they were aware of this phenomenon, as was the Western European literature on it, and some of them gave a description of it that is consistent with Gentile's definition of political religion.

KEYWORDS: history of tpolitical ideas, political religion, the sacralisation of politics, 19th century

A politikai eszmetörténeti, vagy általában a humán tudományi rendezőfogalmak, legyenek bár divatosak, s ezért sokat ígérők, vagy tartósak, s ezért biztonságos használatúak, mindig csak részleges érvényűek, mert perspektivikusak: egyfajta látószöveget bocsátanak a rendelkezésünkre, amelynek segítségével másként pillant-hatunk valamely témára, mint ahogy nélkülük pillantanánk, ám le is árnyékolják a téma egyes részeit vagy viszonyait. A rendezőfogalmak nélkülözhetetlenek a kutató számára, ha érthető, tagolt beszámolót kíván nyújtani kutatása tárgyáról, de félrevezetők is, mert a téma végleges leírásával kecsesgetnek, s a kutatói szerszámosláda eszközeinek mutatják magukat, noha egyben a téma létrehozói is. A rendezőfogalmak többfélék: némelyiket heurisztikus ereje miatt érdemes használni,

* A szerző a Pécsi Tudományegyetem irodalom- és politikai eszmetörténésze, kritikus. E-mail: takatsj@gmail.com

** E tanulmány eredetileg előadásként hangzott el Szijártó M. István felkérésére az ELTE *Parlamentarizmus, liberalizmus, demokrácia. A magyar parlamenti kultúra hagyományai* című sorozatában, 2023. május 5-én.

némelyik arra való, hogy szilárdságot biztosítson az állításainknak. Élettartamuk alatt változhat a jelentésük, s a használatukhoz fűződő remények is. A modernizáció mint rendezőfogalom – hogy csak egyetlen példát hozzak – egykor rendkívüli magyarázó erővel rendelkezett a társadalomtudományokban; ma, ha alkalmazzák, inkább az érvelések stabil, szürke háttérét képezi. Akik nem használják, részben azért kerülnek el, mert ideologikus értékelőfogalomnak tekintik – szemben egykori használói többségével, akik éppen ideológiamentessége miatt voksoltak rá.

A politikai vallás olyan – főként a politika- és történettudományban, politikai elemzésben használatos – rendezőfogalom, amely azon emberi viselkedésformára, viszonyulásmódra irányítja rá a figyelmet, amely ugyan politikai, ám a politikait meghaladó módon kíván politikaivá lenni. Ugyanis e viszonyulásmód nem pusztán világi intézmények segítségét, létrehozását, átalakítását vagy megszüntetését várja a politikától, hanem az emberi élet értelmének felmutatását és egészének szabályozását is. A politikai vallás egyrészt heurisztikus fogalom, mert éles fénybe képes állítani e sajátos emberi magatartást, másrészt összehasonlítást lehetővé tevő kifejezés, amely alkalmas távoli történeti téridők hasonló jelenségeinek együttes, párhuzamos magyarázatára. A fogalom egyik kiváló alkalmazója, Emilio Gentile – az ő *Le religioni della politica* című könyve lesz gondolatmenetem kiindulópontja – modern jelenségnek tekinti a politikai vallások feltűntét, a 18. század végén kezdi a történetét, hogy döntően, noha nem kizárólag, 20. századi jelenségeket magyarázzon a segítségével. Ekként határozza meg, mit ért a kifejezésen:

„Modern jelenségről van szó, amely a kereszténység hegemoniájának és az egyháznak mint az állam, a társadalom és a kultúra alapelve és értékei egyetlen forrásának a hanyatlásával kezdődött, mely hanyatlás meghozta a politika autonómiáját az intézményes vallástól. A politika szakralizációja azt jelenti, hogy egy világi létezőnek – mint a nemzet, az állam, a faj, a párt, a vezér – szent jelleget tulajdonítanak. Bizonyos helyzetekben a politika vallássá válik, mert meghatározni törekszik az egyéni és közösségi létezés értelmét és végső célját, hitek együttesén keresztül, mítoszok, rítusok és szimbólumok eszközeivel kifejezve. Így jönnek létre a politikai vallások, benépesítve a jelenkori történelem nagy részét. A politikai vallások a 18. század végéről származnak, az amerikai és a francia forradalomból; a 19. század folyamán bontakoztak ki a romantikán, nacionalizmuson, szocializmuson, marxizmuson, pozitívizmuson keresztül, s a 20. században érték célba a fasiszta és kommunista totalitárius rezsimekben. A II. világháború után a politikai vallások meghonosodtak Ázsiában és Afrikában a nacionalista forradalmak révén, amelyek elhozták a gyarmatosítás végét és új államok és új nemzetek születését, sok esetben saját politikai vallást intézményesítve.”¹

¹ Gentile, Emilio: *Le religioni della politica. Fra democrazie e totalitarismi*. Roma – Bari: Laterza, 2007. VII.

Könyve bevezető részében Gentile vázlatosan áttekinti négy rokon (olykor azonos jelentésű) kifejezés, a polgári vallás, a világi vallás, a laikus vallás és a politikai vallás fogalomtörténetét. Noha némelyiket már a 18. században használták (az elsőként említett kifejezés például Rousseau nyomán terjedt el), kezdeti elemző alkalmazásukra döntően 1920 utáni, 1945 előtti példákat hoz. A világi vallás fogalmának az apaságát például Raymond Aronnak tulajdonítja, noha elismeri, hogy már az ő 1944-es cikke előtt is feltűnt e jelzős szerkezet más szerzők szövegeiben. Ugyanez a helyzet a politikai vallás Eric Voegelinre visszamenő fogalmával: az ő 1938-as könyvét (*Die politischen Religionen*) megelőző években másoknál is felbukkant a kifejezés (többek közt a Gentile által osztrák történészként említett Karl Polanyinál). „Mindazonáltal – írja az olasz történész – még ha ezeknek a fogalmaknak az eredete visszanyúl is az időben, csak a 20. század hatvanas éveinek közepén váltak a politikai vallások a rendszeres kutatások és némelykor nagyon élénk viták tárgyává.”² A kifejezés történet- és politikatudományi karrierje ekkoriban kezdődött.

Valójában korábbi, 19. századi példákat is hozhatunk a vallási analógia társadalomelemző alkalmazására. Három szövegrészt idézek igazolásul klasszikus szerzők jól ismert műveiből. Thomas Carlyle 1840-es *Hősökről* című előadássorozata V., A hős mint író címet viselő részében így fogalmazott, érzékeltetve, hogy az egykori klerikusok szerepkörébe világi értelmiségiek léptek az újkorban: „Gyakran mondom, hogy a hírlapírók, a pamfletisták, a költők, a könyvírók együttvéve alkotják a valódi, munkás, voltaképpen egyházat egy modern országban. S nemcsak prédikálásunk, hanem egész istentiszteletünk nem nyomtatott könyvek útján megye végbe?”³ A társadalmi tapasztalatot, amelyet utóbb a világi vallás kifejezéssel ragadtak meg, úgy tűnik, már azt megelőzően leírták, hogy magát a jelzős szerkezetet feltalálták volna. Jacob Burckhardt 1868-as *Világtörténelmi elmékedéseiben* az aufklärista filozófiát nevezte „egyfajta vallásnak”, hozzátéve, hogy ez az ókor egyik-másik filozófiai iskolájáról is elmondható. Ugyanis „puszta gondolkodásmódok” is „felölthetik egy vallás vagy szekta jelentőségét”.⁴ James Fitzjames Stephen *Szabadság, Egyenlőség, Testvériség* című 1873-as Mill-vitairata pedig így fogalmazott a címébe foglalt hármas jelszóról szólva: „Ez egy vallás krédója, amely kevésbé meghatározott, mint a kereszténység bármely formája, amelyek részben vetélytársai, részben ellenfelei, részben segítői” ennek az „emberiségvallásnak”.⁵

² Uo. 5.

³ Carlyle Tamás [Thomas]: *Hősökről*. Ford.: Végh Arthur. [Az előszót írta: Zsadányi Henrik.] Budapest: Athenaeum, 1923. 230.

⁴ Burckhardt, Jacob: *Világtörténelmi elmékedések. Bevezetés a történelem tanulmányozásába*. Ford.: Báthori Csaba – Hidas Zoltán. A fordítást az eredetivel egybevetette, szerkesztette és a jegyzeteket írta: Hidas Zoltán. Budapest: Atlantisz, [2001]. 76.

⁵ Stephen, James Fitzjames: *Szabadság, Egyenlőség, Testvériség*. Ford.: Pető Zoltán. [A bevezető tanulmányt írta: Molnár Attila Károly – Pető Zoltán.] Budapest: Századvég, 2019. 27.

Tanulmányomban további három példát hozok, részletesebben tárgyalva, 19. századi magyar szerzőktől, akik vallási analógia segítségével értelmeztek – vagy értelmezhettek volna – politikai jelenségeket egyes írásaikban.

(1) Eötvös József 1857-ben a *Budapesti Szemlében* nagyszabású tanulmányt tett közzé Alexis de Tocqueville *A régi rend és a forradalom* című könyvéről. A francia szerző műve elején, főként az Első könyv III. fejezetében fejtette ki azon tézisét, hogy a francia forradalom „olyan politikai forradalom volt, amely a vallási forradalmak módjára zajlott le, s ezek jellegzetességeit öltötte magára”.⁶ Ugyanis nem egyszerűen az ország megreformálására, hanem az emberi nem megújítására vállalkozott, s ezáltal „maga is afféle új vallássá vált”, igaz, tökéletlen, mert isten nélküli vallássá, „azonban az iszlámhoz hasonlóan az egész földet elárasztotta katonáival, apostolaival és mártírjaival”.⁷ Eötvös nagyszerű, *A francia forradalom okai* című tanulmánya hosszan ismertette, elemezte és tovább fűzte Tocqueville számos gondolatmenetét – például az állami központosítás folytonosságát az *ancien regime*, illetve a forradalom abszolutizmusában; az irodalom, az elmélet, a filozófia rendkívüli befolyását a forradalom kirobbanására és folyamatára; a főváros túlzott befolyásának szerepét a francia életben és a forradalomban –, ám az említett tételre nem tért ki.

Eötvös évekkel korábban, 1850-ben hozzáfogott a francia forradalom történetének megírásához, ám munkája töredékes és befejezetlen maradt, voltaképpen csak néhány fejezete készült el – ezt a szöveget 1990-ben tette közzé Gángó Gábor.⁸ A hét évvel későbbi Tocqueville-ismertetés, nekem úgy tűnik, főként azokat az állításokat emelte és fejtette ki a francia műből, amely állítások már Eötvös 1850-es kéziratában is megtalálhatók voltak, rövidebben vagy hosszabban taglalva. Az imént általam felsorolt három állítás – a központosításról, az irodalom befolyásáról és a főváros szerepéről – kevésbé kidolgozottan, mint az 1857-es tanulmányban, de ott volt már az 1850-es töredékben is. Nem azt akarom állítani, hogy Eötvös csupán saját korábbi nézetei megerősítéseit vette észre *A régi rend és a forradalom* című könyvben. Amint Gángó már felhívta rá a figyelmet, az 1857-es Eötvös felülbírált a Tocqueville műve alapján azon 1850-es meglátását, miszerint a forradalom egyik legfőbb oka Franciaország gazdasági válsága, szegénysége volt.⁹ Tanult tehát a francia politikai író könyvéből, de a ’francia forradalom mint új vallás’ tézisét nem vette figyelembe, nem tért ki rá.

Noha akár ki is térhetett volna. Ugyanis a forradalom történelmileg példátlan keresztényességellenessége okainak taglalásakor elvileg számításba vehette volna ezt

⁶ Tocqueville, Alexis de: *A régi rend és a forradalom*. Ford., az előszót írta, a magyarázó jegyzeteket és a bibliográfiát készítette: Hahner Péter. Budapest: Atlantisz, 1994. 52.

⁷ Uo. 54.

⁸ Eötvös József: *A francia forradalom története*. A szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt írta: Gángó Gábor. [Budapest]: Szépirodalmi, 1990.

⁹ Uo. 19.

a tézist is (hisz tanulmánya mégiscsak könyvismertetés volt), gyakorlatilag pedig el is jutott gondolatmenete a tézis előszobájába, amikor kimutatta, hogy Rousseau *A társadalmi szerződésről* írásakor helyesen látta, hogy az általa javasolt állameszmény és a kereszténység nem fér össze, s éppen ezért ő maga is, követői is tisztában voltak vele, hogy „vallás és állam tökéletes egysége” csak a kereszténységet negligálva, azaz „csak úgy létesíthető, ha az állam maga alkotja vallását, s annak elfogadására kényszeríti polgárait”.¹⁰ Innen már csak egy lépés Tocqueville említett tézise – de Eötvös ezt a lépést nem tette meg. Talán mert hívő katolikusként nem szerette volna a kereszténység alternatívájának látni a francia forradalom eszméit.

(2) Kemény Zsigmond 1850-es röpirata, a *Forradalom után* nem az 1789-ben kezdődő francia eseménysort, hanem az 1848-ban szintén Párizsban kezdődött újabb forradalmi ciklust tekintette „vallási jellegzetességeket magára öltő” fejleménynek.

„Az európai forradalmak egy ciklusa bevégeztetett.

Fegyverszünet van.

De az eszmeharc kezdetén vagyunk még.

A bösz elemek kifáradtak, de nincsenek lefegyvereztetve.

Nagy készülétek tételnek új táborozásokra.

S mik a szélső párt jelszavai?

A szocializmus és köztársaság.

Az első külön létesíthetőnek, a második külön célravezetőnek nem tartatik.

A kettőnek egyesítése végzi be, mint hiszik, a szegények harcát a gazdagok ellen, s kezdi meg az új civilizációt.

Hogy a Korán olvassassék, Omar elégette az alexandriai könyvtárt, a régi ismeretek, a régi bölcsesség rakhelyét. Hogy az új doktrína kelendő legyen, a szocialista köztársaság hitlejlesztői hamuvá akarják tenni egész Európában a mostani polgárosodást.

A valószínűség törekvéseiknek sikere ellen szól, de azért e törekvések léteznek és terjednek.

S ha a rend és józan szabadság emberei szilárd eltökélést nem mutatnak, a ki-törés hamar következni fog.

Eredményei föl nem számolhatók.

Csak a temérdek áldozat vérben és boldogságban, ez kétségtelen.

Miután látható, hogy az európai forradalmaknak állandó anyaga leend a *szocializmus alapjára épült köztársaság* – fődolog mindenütt tudni a hajlamot, a vonzerőt ezen eszme felé.”¹¹

¹⁰ Eötvös József: *A francia forradalom okai*. In: Uő: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások*. Összegyűjtötte, szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta: Fenyő István. Budapest: Magyar Helikon, 1978. II. 624.

¹¹ Kemény Zsigmond: *Forradalom után*. In: Uő: *Változatok a történelemre. Korteskedés és ellenszerei. Forradalom után. Még egy szó a forradalom után*. Szerkesztette, az utószót és

Kemény tehát, 1848 párizsi eseményeiből következtetve, az európai forradalmak várható új ciklusát szocialistának, köztársaságpártinak jósolta. A röpirat egészének a gondolatmenete szempontjából fontos volt a szerző számára, hogy mindkét elemet hangsúlyozza, hiszen nemzetközi összevetésével azt kívánta bizonyítani – szövege legfontosabb odaértett olvasóinak, a birodalom vezetésének –, hogy a magyar népnek sem szocialisztikus, sem antimonarchikus késztetési nincsenek, amint a magyar forradalom történetéből látható. Ugyanakkor az idézett szövegrész az európai forradalmi ciklus két összetevője közül a szocializmust mutatja fontosabbnak,¹² e mondattal: „A kettőnek egyesítése végzi be, mint hiszik, a szegények harcát a gazdagok ellen, s kezdi meg az új civilizációt.” A szegények harca a gazdagok ellen és az új civilizáció alapítása szocialista és nem köztársaságpárti cél. Köztársaságot egy országban be lehet vezetni a szegények gazdagok elleni győzelme és új civilizáció alapítása nélkül is. A várható forradalmi ciklus tehát voltaképpen szocialista lesz.

Kemény olyan eszmeként mutatja fel a szocializmust, amely több mint egyszerű politikai eszme: nem politikai változásokat akar elérni, hanem el akar kezdeni egy új civilizációt a régi eltörlését követően. A Korán- és iszlám-párhuzam vallási jellegű törekvésnek mutatja a szocializmust, mint amelynek éppúgy doktrínája van, hitelesítői vannak, mint a muszlim vallásnak, s ugyanarra törek: Új Kezdetre. A párhuzam harcos, fegyveres vallásként állítja olvasói elé a szocializmust, amely törekvés, ha megvalósulna, „hamuvá tenné egész Európában a mostani polgárosodást” (értsd: civilizálódási folyamatot). Nem rendes, hanem rendkívüli törekvés tehát a szocializmusé Kemény beállításában: vele a politikában vallási jellegű elköteleződés jelent meg, amellyel nem lehet vitázni, egyezkedni, kompromisszumot kötni, amely oly módon biztos a maga igazságában, ahogyan a vallásos hit.

(3) Eötvös Tocqueville-tanulmányánál és Kemény röpiratánál jóval kevésbé ismert szöveg még az eszmetörténettel foglalkozók körében is Erdélyi János 1864-es búcsúztató beszéde Kazinczy Gábor sirjánál, amely meglepő módon elméleti fejtegetéseket tartalmaz, kanyargó gondolatvezetéssel. Bekezdéseinek legfontosabb állítása talán az, hogy a kereszténység – az ókorhoz képest – átalakította, vallásivá tette a politika fogalmát, tartalmát és jellegét: „A politikai gondolatok ily módon egyesültek vagy legalább rokonultak a vallás eszméjével, minek következtése lett, hogy az evangéliumot nem elégték valamely szent könyvben olvasni csak, hanem fel is akarták lelteni az életben, megvalósítani a társadalomban. Itt tűnik fel már az a tetőpont, mely határt von az ó és új idő közé, midőn megváltozván az eszmék értéke, a haza, mely mint a római bölcs mondja, mindnyájunknak mindenét befoglalja, kevés lesz a gondolkodásnak, az emberboldogítás magas eszméjének,

a jegyzeteket írta: Tóth Gyula. Budapest: Szépirodalmi, 1982. 202–203.

¹² Érdekesképpen: ugyanez volt a nézete Tocqueville-nak is. Lásd: Tocqueville, Alexis de: *Emlékképek 1848-ról*. John Lukacs bevezetőjével. Ford., a jegyzeteket és a névmutatót írta: Ádám Péter. Budapest: Európa, 2011. 117.

és a világpolgárság roppant ideája tolatik előtérbe, s a hazai érdek vagy teljesen alárendeltetik a világ népei érdekének, vagy egészen elmerül abban mint másodrendűség, időszerű mellékesség, szóval a politika teljesen felölti magára a vallás fenségét oly különös tekintéllyel, hogy korunkban nem ennek, azaz a vallásnak lehetnek vértanúi, hanem amannak, azaz a politikának...¹³

Erdélyi nemcsak a kozmopolitizmust, a világ népeit „egységesítő politikát” tekintette a kereszténység folyományának, hanem az emberi jogok tanát is, sőt a tudományos politika gondolatát is, melynek a szemében a politika többé „nem mesterség vagy eszélyesség, hanem igenis oly bizonyos elvekre fektetett rendszeresség, melynek semmi függése az élettől, hanem az életnek van függése tőle mindenestül”.¹⁴ Az alapelv-megvalósító politika ugyanis részben görög filozófiai, részben keresztény eredetű: Püthagorasz iskolájának közösségi alapú mintaállam-törekvéseiig nyúlik vissza, amelyhez „később a keresztény vallás alapítójának néhány szava” társult a vagyon elvetéséről. A kereszténység következményeképp mindenesetre megváltoztak az emberek politika iránti elvárásai: „Ily szédítő, egyszerűsmind kockával járó magasba emeltetvén ki a politika, mint az emberiségnek nem a hit általi megnyitója, mely az egekre függeszti tekintetét, hanem még a síron innen valósulandó jólét, földi boldogság alkotója országos vagy világraszóló intézkedések által, melyek a morált nyilvánossá, a szívből az életbe teszik át: alább kellett maradni szükségképp a hazaiság és hazafiság, a patriotizmus eszméjének, azaz tulajdonkép ellentétbe jöni a hazaiság és világpolgárság gondolatainak egymással, mi azonban csak fogalomzavarból eredhetett...”¹⁵

A szerző gondolatmenete inentől kezdve elkanyarodik ezen ellentét feloldása felé, bizonyítani igyekezvén, hogy hazafiság és világpolgárság egymással nem ellentétesek. Ide már nem követem a beszéd elágazásait. A politikai vallás jelzős szerkezete nem fordul elő Erdélyi szövegében, de fejtegetései nyilvánvalóan a politika újkori vallási jellegűvé válását elemzik. Emilio Gentile a kereszténység normadó, szabályozó ereje hanyatlásából eredeztette a politikai vallások 18. századtól kezdődő felemelkedését – Erdélyi ellenkezőleg: a kereszténység folyományának látta e folyamatot, számot vetve átváltozásával: „egekre függesztett” tekintetének „földi boldogság” felé fordulásával. A két megokolás talán nem is áll olyan távol egymástól.

A három nyugat-európai és három magyar 19. századi példa kitágítja az olasz történész fogalom- és témátörténeti áttekintését, rámutatva, hogy politikai folyamatok vallási analógiára támaszkodó magyarázatai már évtizedekkel azelőtt forgalomban voltak, hogy közhasználatúvá vált volna a világi vallás vagy politikai vallás kifejezés.

¹³ Erdélyi János: [Kazinczy Gábor búcsúztatása.] In: Uő.: *Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek*. Sajtó alá rend., bevezette és a jegyzeteket írta: T. Erdélyi Ilona. Budapest: Mundus, 2003. 525.

¹⁴ Uo. 524.

¹⁵ Uo. 525–526.

A példák igazolhatják, hogy nem történetietlen e fogalmak alkalmazása 19. századi jelenségek értelmezéseiben: e témáról szólva kicsi a nyelvi távolság 1850-es évekbe-
li, 1920-as és mai interpretációk között. Erdélyi János beszéde, a kifejezés említése
nélkül, olyan leírását adta a politikai vallás jelenségének, amely többé-kevésbé össz-
hangban van Gentile meghatározásával. Eötvös Tocqueville-tanulmányának esete azt
mutatja, hogy a 19. század közepén ismerői közül nem mindenki kívánta használni
ezt az értelmező keretet. A Kemény röpiratában feltűnő szocializmus–iszlám párhuzam
ellenben jelentős 20. századi pályafutás elé nézett, az olasz történész könyvének
A bolsevizmus mint iszlám című alfejezetével bezárólag.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Burckhardt, Jacob: *Világtörténelmi elmékedések. Bevezetés a történelem tanulmányozásába*. Ford.: Báthori Csaba, Hidas Zoltán. A fordítást az eredetivel egybevetette, szerkesztette és a jegyzeteket írta: Hidas Zoltán. Budapest: Atlantisz, [2001].
- Carlyle Tamás [Thomas]: *Hősökről*. Ford.: Végh Arthur. [Az előszót írta: Zsadányi Henrik.] Budapest: Athenaeum, 1923.
- Gentile, Emilio: *Le religioni della politica. Fra democrazie e totalitarismi*. Roma – Bari: Laterza, 2007.
- Eötvös József: *A francia forradalom okai*. In: Uő: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások*. Összegyűjtötte, szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta: Fenyő István. Budapest: Magyar Helikon, 1978. II. 581–636.
- Eötvös József: *A francia forradalom története*. A szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt írta: Gángó Gábor. Budapest: Szépirodalmi, 1990.
- Erdélyi János: [Kazinczy Gábor búcsúztatása.] In: Uő: *Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek*. Sajtó alá rend., bevezette és a jegyzeteket írta: T. Erdélyi Ilona. Budapest: Mundus, 2003. 522–531.
- Kemény Zsigmond: *Forradalom után*. In: Uő: *Változatok a történelemre. Korteskedés és ellenszerei. Forradalom után. Még egy szó a forradalom után*. Szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta: Tóth Gyula. Budapest: Szépirodalmi, 1982. [181–373.]
- Stephen, James Fitzjames: *Szabadság, Egyenlőség, Testvériség*. Ford.: Pető Zoltán. [A bevezető tanulmányt írta: Molnár Attila Károly – Pető Zoltán.] Budapest: Századvég, 2019. 27.
- Tocqueville, Alexis de: *A régi rend és a forradalom*. Ford., az előszót írta, a magyarázó jegyzeteket és a bibliográfiát készítette: Hahner Péter. Budapest: Atlantisz, 1994.
- Tocqueville, Alexis de: *Emlékképek 1848-ról*. John Lukacs bevezetőjével. Ford., a jegyzeteket és a névmutatót írta: Ádám Péter. Budapest: Európa, 2011.